

אני חוזר למשפחה שלנו. היינו אמורים להישלח בערך במשלוח השלישי, שמונה – עשרה ימים אחרי התחלת הפעולה. עוד במוצאי כיפור אבא שמע שצריכים אנשים צעירים ובעלי מקצוע במפעל המטלורגיה. והלך לשם עם אחד מאחיו. כך ניצל בפעם הראשונה, במפעל הוא יצר קשר עם שני גרמנים, שתמורת כסף רב לקחו את אמא מהבית, כדי להביא אותה למטלורגיה. היה בחר שבגילה (כבת 60), לא היה לה סיכוי לעבור את הסלקציה הגרמנית והיא הייתה נשלחת לטרבלינקה.

בבית שלנו גרו באותה תקופה גם סבתא לאה (אמא של אבא), הסבתא השנייה של אמאמלבשקי, בת הדודה ושני ילדיה, אחי שלמק ואני.

כפי שאמרתי, יומיים לפני המשלוח השלישי הגיעו אלינו שני הגרמנים שאבא שלח כדי שיביאו את אמא אליו, למטלורגיה. כמה מאות מטרים מהבית, זה היה ב"נובה רינק" (השווק החדש), כנראה שהגרמנים נבהלו, אולי ראו מרחוק קבוצה אחרת של גרמנים, או משהו, מכל מקום הם זרקו את אמא ודחפו אותה לאחד הבתים.

ככה, לבד, אמא נשלחה לטרבלינקה. למוות היא הגיעה בודדה, בלי בני משפחה, בלי אנשים שיסעדו אותה, יהיו אתה ויקלו עליה. זה הפריע לנו אז, וכואב לי עד היום.

בבית נשאר שלמק ובני משפחה נוספים, כמו שציינתי. כאן אני רוצה לספק על מקרה שמעיד על אצילותו של הבחור הנפלא הזה, שלמק.

הסבתא שלנו, לאה, הייתה בת 84, בערך. כשהגיע תורם של תושבי הבית שלנו לצאת לרחוב ולצעוד לכיוון תחנת הרכבת, לקראת טרבלינקה, היא נאחזה בידו של שלמק, הבחור החסון, היפה, בן ה-22, נאחזה ולא הרפתה.

היא ראתה בו משענת, סיכוי להישאר בחיים. וככה, יד ביד, הם המשיכו לצעוד. בדרך ניגשה אליהם הבת של סבתא לאה ואמרה לה: "אמא, מה את רוצה מהילד? בואי אתנו, הוא צעיר, תני לו אפשרות להינצל, אולי הוא יחיה, עזבי אותו". ובאמת, רק בקושי היא הצליחה להוציא אותה מידו. שלמק שלא סיפר את זה מיזמתו. כשהספור נודע לנו הוא אמר: "לא היה לי הכוח, לא היה לי האומץ, לא היה לי לב להשאיר רקה את היד המושטת של סבתא".

בסוף הוא הגיע לתחנת הרכבת, אבל כאדם צעיר נשלח חזרה לגטו.

אני רוצה עכשיו לספר על עצמי, ואיך ניצלתי מהמשלוח לטרבלינקה. מי שהציל אותי, פעם נוספת היה ליבר, לפני שאתחיל לספר את המעשה הזה, אני רוצה לומר מילה על ליבר.

מי שהכיר אותו בשנים האחרונות בארץ, ראה אדם חלש, קצת ממורמר על שלא הסתדר בארץ, אדם חולה וזקן. בתקופה ההיא הוא היה גבר חסון וחזק, בנוי יוצא מהכלל. בצעירותי היינו הולכים יחד לשחות והוא היה שחיין מצוין יחד עם זאת היה אדם רציני, לא מדבר יותר מדי, בעל טוב ומסור למשפחה. תמיד דאג מאוד למשפחתו ויחסו לאמא שלו היה בלתי רגיל. אלי התייחס יותר מאשר לאח צעיר או לגיס, הוא היה כמו אבא. דאג לי יותר מכל בני המשפחה כמו שסיפרתי, הוא עבד בטו"ז, בבריאות הציבור, ותפקידם באותה תקופה היה לאסוף תרופות. ליבר לקח עגלה עגלון, ניצל הזדמנות, שילם לשוטר הפולני האחראי והוציא אותי מהבית כאילו גם אני חבר בקבוצה הזאת. כך לא הגעתי בכלל לסלקציה בתחנת הרכבת.

בתחנה היו מאוד ואולי יותר אנשים צעירים בשנות העשרים שלהם שהגרמנים העלו אותם לטרבלינקה. פירוש של דבר שליבר ממש הציל אותי ממוות בטוח. שבועיים אחרי המשלוח הראשון הסתיימה הטרגדיה. ז"א, הגרמנים סיימו לשלוח לטרבלינקה, למחנה המוות, את ה-25,000 יהודים.

אבא

אמא בבית הבראה

עכשיו הוקם, עפ"י דרישת הגרמנים, בחלק קטן מאוד מהשטח שהיה פעם הגטו הגדול, גטו קטן של מספר רחובות. לכאן נכנסו בצפיפות איומה ותנאים אל אנושיים, חמשת אלפי היהודים שנותרו בעיר. התנאים, גם הסניטריים וגם תנאי המגורים היו קשים, אבל קשה יותר הייתה ההרגשה של כל אחד מאתנו כי ממשפחות שלמות נותרו רק בודדים, או שממשפחות שלמות לא נותרו אף שריד ופליט. משפחות שלמות כמו בני הדודים שלי, אף אחד לא נשאר מהם. ומשפחתנו לא הייתה היחידה, היו הרבה משפחות כאלה.

זה העיקר עלינו והחזיק אותנו בפחד תמידי, באי ידיעה מה יהיה אתנו מחר, מחרתיים. היו אנשים שאמרו שהגרמנים הולכים בשיטת ה"סלמי", כל פעם חותכים קצת, מורידים ומקטינים את מספר האנשים, כפי שאמרתי, הקימו את הגטו הקטן, הוציאו קבוצות של יהודים לנקות את השטח, לנקות את הבתים ולהקים מחדש את הגדר. הכוונה הייתה שלגטו הקטן תהיה רק כניסה אחת וכן נקודת משטרה. את האנשים הכניסו לגטו לאט, לאט. מפעם לפעם נכנסו הגרמנים לגטו וחיששו קורבנות. אנשים מבוגרים או סתם כאלה שלא נראו להם. אבא, שהיה כבר יהודי בן 59 וללא ספק לא היה נשאר בחיים לו מצאו אותו, אך הצליח, באינטואיציה שלו להינצל כמה פעמים. למשל, פעם נכנס בזמן חיפוש, לערמה גדולה של בגדים במכבסה שעבד בה, וכך ניצל. וזו הייתה רק אחת הפעמים.

בד בבד עם הכניסה לגטו, אנשים התחילו לעבוד, נשים עסקו בניקיון של בתי משרדים, או עבדו בבתי חרושת. גברים עבדו, בעיקר, בשני מפעלים גרמניים גדולים. אנחנו, הצעירים, היינו מעטים והמשכנו להיפגש. הגיעו אלינו שליחים ממקומות אחרים. והנוער הציוני שהיה בעל השקפה פוליטית, התחיל להתארגן. ידיעות על ההתארגנות הזאת הגיעו למשטרה היהודית וגם לוועד היהודים, והם לא ראו את זה בעין יפה. היו ויכוחים וחששות שבגללנו, המחותרת, הגרמנים יפגעו בכל הגטו.

ובאמת היו מקרים כאלו בכניסה לגטו, הגרמנים עשו לפעמים בדיקות מדוקדקות של הנכנסים. בעיקר חיפשו נשק, בדרך כלל היה יושב בנקודת השמירה שומר אחד (מקסימום שניים), אבל בפעולה כזאת, שהייתה אקראית, באו מספר קצינים והיו בודקים את האנשים אחד אחד. פעם בחור יהודי שהיה לו נשק ראה שאין לו ברירה והוא לא יכול לפנות אחורה או להתפטר מהנשק, אז הוא דרך את הנשק וניסה לפגוע בקצין גרמני. הנשק לא ירה. בתגובה, הגרמנים עצרו מיד את כל הקבוצה שהייתה במקום ומנתה 48 איש, ויחד בכל אדם שני. ככה סתם ירו והרגו 24 בחורים בו במקום ליד הכניסה לגטו. הם נקברו במקום, ואחרי המלחמה הוקמה שם אנדרטה. היה עוד מקרה אחד, או שניים, של התנגדות בכוח. זכור לי המקרה של אבי רוזינר שניסה להתנפל על קצין גרמני בשם חוהם ולחנוק אותו כי גם נשקו לא פעל. אחרי שירו בו הוא ניסה בכוחות אחרונים לפגוע עם הציפורניים בגרמני ששכב לידו את זה לא ראיתי אישית, אלא סיפרו לי. ז"א היו מעשי גבורה בודדים, אבל היה לנו קשה כי ידענו שבגלל כל מעשה כזה, עלולים למות חפים מפשע רבים. הגרמנים בנו על הפחדת האוכלוסייה. אתה נמנע מלעשות פעולות מסוימות בגלל ההשפעה האיומה שיכולה להיות למעשה כזה על מספר בלתי ידוע של אנשים סביבך, שעלולים להיות מוצאים להורג.

בגטו חיו אז כ-5000 איש וכמעט לא עבר יום בלי איזו פעולה של הגרמנים במיוחד היו אהובים עליהם תאריכים בעל משמעות יהודית. כמו פורים או תשעה באב, הגרמנים ידעו הכל כי היו להם משתפי פעולה בתוך הגטו. אני זוכר, כמה אנשים שהוצאו להורג ע"ה המחותרת כמשתפי פעולה. למשל, אופה אחד שכינוי היה "הרגל העקומה" הוצא להורג בחניקה. אחת מהפעולות הייתה מכוונת נגד הילדים שהצליחו להתחבא ולעבור את האקציות והגיעו לגטו הקטן. הייתה שם גננת שאספה אותם, וניסתה לתת להם תחושה של ילדים רגילים, עד כמה שניתן.

הגרמנים הגיעו לדירה, תפסו את הילדים, הוציאו אותם אל מחוץ לגטו, ירו בהם והרגו את כולם. גם לילי הייתה בגן הילדים הזה, אבל באותו יום היא לא הרגישה טוב, יאדג'ה לא שלחה אותה לגן והיא ניצלה. אבל הטרגדיה לא פסחה עלינו כי יאדג'ה, ליבר ולילי גרו בחדר אחד עם עוד משפחה, משפחת פריזנט. הייתה להם בת והילדה הזאת, ג'ינג'ית יפיפייה הייתה בגן באותו יום והוצאה להורג. אחרי האסון הייתה להם טרוניה כלפי הברנרים, והיחסים כבר לא חזרו להיות כמו קודם, הם עלו ארצה וגם נפגשו כאן עם יאדג'ה, אבל מעולם לא הצליחו להתגבר על כאבם. בארץ נולדה להם בת נוספת שנפטרה כעבור שלוש חודשים, ולא היו להם יותר ילדים.

בנוסף, הייתה מפעם לפעם פעולה נגד האינטליגנציה. למשל, פעם הודיעו שיהודים שיש להם בני משפחה בפלסטינה, יכולים להירשם, והם יועברו למחנה שממנו יוסעו לפלסטינה. כוונת הגרמנים הייתה לעורר תקווה, לתת אשליה של פתח הצלחה. אבל אנחנו ידענו, פחות או יותר, מה קורה, קיבלנו פה ושם ידיעות מן המחתרות על הנעשה בחזית, אבל עיקר האינפורמציה באה מקריאת עיתונים גרמניים. תמיד הייתה לנו תקווה שאולי זה יגמר ואנחנו נספיק להינצל. בין הבודדים שהצליחו להימלט מטרבלינקה היו גם כמה מבני עירנו, כך שידענו מה נעשה שם. ידענו שזה מחנה מוות.

בגטו התארגנו בקבוצות מחתרת גם של הנוער הציוני, ותפקידנו היה לחפור פתח יציאה מהגטו. מתחת לכביש. עבדנו בחורף, באדמה הבוצית, עם אתים קטנים. עבדנו מתחת לכביש ושמענו מעלינו את הצעדים של השוטרים. הבעיה הייתה שיכולנו לעבוד רק חצי שעה ברצף. בגלל שלא היה מספיק אוויר לנשימה, ולכן התחלפנו. אני חפרתי יחד עם חבר טוב שלי, ישראל טננבאום שנרצח מאוחר יותר. חוץ מאתנו היו גם קבוצות מחתרת נוספות. בגטו הקטן היינו מחדש אוקטובר 1942 ועד 26.6.1943, בערך תשעה חודשים. אחר כך היינו צוחקים ואומרים "תשעה ירחי לידה".

בלילה בהיר אחד (26.6.43) הנאצים סגרו את הגטו, ונכנסו בכוחות מתוגברים, שוב עם מכות וצרחות, הוציאו את כל האנשים ואספו אותנו ברניק (בשוק). זה בהמשך לרחוב ורשבסקה, מין כיכר כזאת שאליה היו אוספים את האנשים לפני החזרה לגטו, ושם הייתה נקודת משטרה. כל הסלקציות בגטו הקטן מיד התקיימו שם. ובכן, לשם ריכוז אותנו ולקחו אותנו להאסאג (מפעלי הוגו שניידר). יותר לא חזרנו לגטו. אחרי-כן הגרמנים נכנסו לגטו וחיפשו את מי שנשאר. את מי שמצאו, הרגו. לא היה להם חשוב אם אלו אנשי מחתרת או סתם יהודים.

היינו חייבים למצוא פתרון לילי שהייתה אז בת 18 חודש. ליבר ויאדג'ה מצאו משפחה נוצרית שהסכימה לקבל אותה תמורת תשלום. בחודש ינואר 1943, ביום חורף מושלג וקשה, יצאנו, קבוצת צעירים, בשעה 5 בבוקר לעבודה בשירה רמה עברנו את השער שם עמדו שוטרים פולנים וגרמנים וספרו אותנו. שלמק החזיק ילקוט צד שבתוכו ישנה לילי שקיבלה קודם כדור שינה חזק. אני (יצחק) צעדתי לצידו. יאדג'ה חיכתה לנו בחוץ ולקחתה את הילדה למשפחה הזאת. עברו רק כמה ימים והמשפחה הודיעה לנו שהשכנים חושדים שהילדה יהודייה ואנחנו צריכים לבוא ולקחת אותה בחזרה. הם העבירו את הילדה לשכנים שלהם משם יאדג'ה הייתה צריכה לבוא לקחת אותה. בינתיים באה לבקר את השכנים הבת שלהם, שחיה בעיר אחרת. הבת, ששמה היה אירנה הייתה כבת 30 ולא יכלה ללדת. היא התאהבה בתינוקת והחליטה מיד שתיקח אותה לביתה. יאדג'ה נתנה את הסכמתה ועוד באותו יום חזרה אירנה לביתה כשבידיה ילדה שחרחרת ויפיפיה. כך ניצלו חייה של לילי.

אני רוצה לייחד כמה מילים לסיפורה של האישה האצילה, אירנה. זה לא היה פשוט לה ולבעלה לגדל את הילדה. למרות הסיפור שהמציאו (כאילו התינוקת הייתה ביתם של קרובי משפחה מוורשה שלא יכולים לגדל אותה בגלל מחלת האב), והניירות שארגנו לה, הם נאלצו פעמיים להחליף את עיר מגוריהם ואת מקום עבודתם. בסוף הם הגיעו לצ'נסטחובה, שם גרו כזכור הוריה. במשך חודשים רבים לא היה כמובן שום קשר בין יאדג'ה לאירנה. מיד לאחר השחרור, בינואר 1945, הלכו אחותי וגיסי לראות את ילדתם. אפשר רק לתאר את אושרם. אבל אירנה ובעלה ראו בלילי את בתם ופתאום הופיעו ההורים ובקשו לבקר אותה קבוע. כנוצרים טובים התייעצו אירנה ובעלה עם הכומר, והוא החליט שיש להשיב את לילי להוריה האמתיים שניצלו מן התופת. בהרבה הבנה, סובלנות ורצון טוב הצליחו להחזיר את לילי להורים שלא הכירה (היא המשיכה לגור עם ההורים המאמצים עוד מספר חודשים ובהדרגה עברה לחזקת הוריה). הקשר המצוין שנרקם בין אירנה למשפחת ברנר נמשך לאורך שנים. אירנה ובעלה התגרשו, הוא נישא שנית ונולדו לו ילדים. גם אירנה נישאה בשנית, לילי אהבה תמיד שתי אימהות אז אירנה החליטה "לאמץ" גם את אנטה (הבת של ברנרים שנולדה בפולין באפריל 1949.. כשעלו בני משפחת ברנר לארץ בשנת 1968, ליבר הגיש בקשה להעניק לאירנה תואר של "חסידת אומות העולם". כשהבקשה אושרה, הזמנו אותה לביקור בארץ. היה טקס מרגש מאוד ביד ושם שאליו הזמנו כמה עשרות ניצולים, חברים של הברנרים שהכירו את הסיפור. ליבר דאג לאירנה לפנסיה צנועה מהמדינה כחסידת אומות עולם, ובנוסף כל השנים לילי והוריה שלחו סכומי כסף נוספים כדי לעזור לאירנה במצב הקשה ששרר בפולין.

חזרה לתקופת המלחמה, ומספר מילים על שלמק, אחי. כשהוא חזר מבריסק ועבר את הסלקציה, הוא גר אתנו בגטו, ועבד במייבלגר (לא ממש איתי, אלא במקום נפרד). יום אחד באו הגסטאפו למייבלגר ובקשו ממיכל בירנצוויג (שזכר קודם), לקבל את שלמק שיין, מיכל אמר להם שהוא עובד במקום מסוים, אבל הוא עבד במקום אחר. הגרמנים נסעו לחפש אותו, ובינתיים מיכל שלח מישהו (וזאת הייתה סכנת מוות לשלוח מישהו) ואמר לשלמק להסתלק מהמקום ולא לחזור יותר, לא לגטו ולא לעבודה. הוא אמר לשלמק שיגיע למחסן רהיטים מספר שתיים שיהיה ברחוב גריבלדי, ושיתחבא שם. אחר כך הבנו שהגסטאפו חיפש את שלמק בגלל שהוא היה מאלה שחזרו מברית המועצות והם לא רצו שאיש כזה יישאר בחיים. ממחסן מספר שתיים הוא יצר קשר עם המחתרת היהודית. הייתה קבוצה של חמישה אנשים שחזרו מן היער למייבלגר אחרי שהגרמנים צרו על היערות שבסביבה. מיכל ואחרים דאגו להעביר להם אוכל. כעבור ימים אחדים, ילד אחד, קונגרנצקי שמו, יצא לרחוב ונעצר ע"י הגסטאפו. הם היכו אותו מכות רצח והוא סיפר להם איפה הוא גר. הם הגיעו לשם וירח למוות בו ובאמו. לרוע מזלם של חברי הקבוצה המחתרית הוא גם הראה לגסטאפו שמסתתרים שם עוד אנשים. הגסטאפו הפתיע את קבוצת הלוחמים שנמצאו בבית על נשקם, ולקחו אותם למטה הגסטאפו. אבל הייתה להם מכונית קטנה ולא היה מספיק מקום לקחת את חמשת הלוחמים, אז גסטאפוביץ' אחד נשאר עם נשק למטה. שלמק, אחי, היה במקרה בחדר אחר ולא נתפס עם חבריו. הוא שמע וראה שהם נסעו, וחשב שהוא יכול לרדת, ומיד נתפס ונעצר ע"י הגרמני שהיה במקום וצורף לשאר חבריו. הם נלקחו לחקירה מאוד מאוד קשה במטה הגסטאפו ומשם הועברו לבית הסוהר (שנמצא ליד הנהר איפה שפעם היה הגטו).

זה נודע לנו מפי איש שיה באותו היום בבית הסוהר כנאשם בגניבה והכנסת מוצרים לגטו. למחרת לקחו אותם לבית הקברות והוציאו אותם להורג. זה היה ב-19 או 20 לחודש מרץ 1943. אציין שזהו 6 הפרטיזנים (ראה צילום המצבה של השישה) נעשה על ידי בני משפחת 6 הנרצחים (כולל יאדז'ה, ליבר, ואני) בעזרת קברן נוצרי בשנת 1945. מצאנו בקבר שאריות מהבגדים שלבשו הנרצחים שזיהינו וכך קבענו את מקום מנוחתם, כולם היו בני צ'נסטחובה.

שלמק היה בן 23 כשנרצח ע"י הגסטאפו.

במצב של אבא חל שינוי לרעה. מותה של אמא ועכשיו גם שלמק פגעו מאוד בכוח הרצון שלו להמשיך ולהיאבק. לבית ברירה הוא המשיך לעבוד בתוך הגטו, אבל כבר לא כל כך האמין שיצליח לשרוד עד סוף המלחמה. אני המשכתי לגור עם אבא. יאדג'ה וליבר גרו בנפרד, אבל נפגשנו כל ערב, אכלנו יחד והשתדלנו לשמור על מסגרת משפחתית. כך עד יוני 1943.

ב-19.6.1943 חוסל הגטו הקטן. סביב הגטו עמדו מיליציות אוקראיניות, שוטרים גרמנים ואנשי א.ס. א.ס. בצעקות הוציאו את האנשים החוצה לרחוב וערכו סלקציה: הצעירים לצד ימין, הילדים החולים והזקנים לשמאל. אבא בן 60 זק מדי, לדעתם של הרוצחים, ולכן נשלח שמאלה. בהברקה של רגע הסיר אבא מידו את שעון הזהב שלו, וניגש להניח אותו בסל (כפי שציוו הגרמנים), אבל חזר לצד ימין ולא לשמאל. כך הצליח להתחמק ונישאר אתנו.

אנחנו הועברנו לבית חרושת שנקרא "האסאג" כעובדי כפיה. היינו כ-4,000 גברים ונשים, כוח עבודה צעיר, בריא וזמין. בחודש הראשון גרנו באולם גדול בצפיפות איומה, וישנו על הרצפה (גברים ונשים בנפרד) הגברים, בפיקוח הגרמנים, הכשירו שטח מוקף גדר תיל, והקימו עליו צריפים למגורים. כשהצריפים היו מוכנים, עברנו לגור שם על דרגשים עם מזרונים ממולאה קש.

בבית החרושת ייצרו כדורים לנשק אוטומטי (בשיא ייצרו כמיליון כדורים ביממה), חלקים לפגזים נגד מטוסים ועוד בנוסף לאלפי היהודים העסיק המפעל עשרות רבות של בעלי מקצוע גרמנים שהעדיפו, כמובן, לעבוד במפעל ולא להישלח לחזית הרוסית. גם פולנים מקומיים עבדו במפעל, בשכר. הקשר עם הפולנים היה די פתוח, דרכם קיבלנו ידיעות על המתרחש בחוץ, וגם קנינו מזון (למעשה, החלפנו תמורת דברי ערך). יום עבודה שלנו נמשך 12 שעות ימים בשבוע, פעם בשבועיים ביום א', קיבלנו יום חופשי.

ברקע המקום בו שלמק נתפס

POLEGŁYCH W WALCE O WOLNOŚĆ

DN. 19 MARCA 1943 R.

ENBAUM MONIEK	LAT 21	פלאמענבאום מאניעק
NBERG OLEK	" 26	עורשענברג אלעק
JANEK	" 23	יאנעק אוזה
HENIEK	" 19	העניעק פער
JERZYK	" 18	יערזשיק בלאט
AMEK	" 23	עלאמעק

W PAMIĘCI

לזכר הגיבורים

קבר האחים שבו נקבר שלמק

מדליקים נרות נשמה לזכר שלמק

ב-1943.19.6 הייתה הסלקציה האחרונה, אספו את כל האנשים באזור אחד, ובינתיים המשטרה הגרמנית בעזרת כוח עזר אוקראיני חיפשו, עם כלבים, בכל שטח בית החרושת אחרי יהודים שהתחבאו. בסביבות 10-11 בלילה העבירו את כולנו בקבוצות של 5 אנשים, אל מול מנהלי העבודה הגרמנים שנקראו "מאייסטרס". הם החליטו את מי להוציא מהשורה ולהעמיד בצד. מנהלי העבודה האלה היו בעלי מקצוע, אבל קודם כל הם היו נאצים שרצחו מאות יהודים, ועשו את זה ברצון ובחדווה וגם להם היה ברור שמי שהוצא מהשורה ימות תוך 24 שעות. כאמור, אבא היה בן 60, לא היה שום מקום מחבוא שהכרנו (היינו בהאסאג רק חודש ימים), וכמובן שמנהל העבודה של אבא הוציא אותו מהשורה. כעבור 3-4 שעות כשכל הגברים והנשים עברו את הבדיקה, ראינו שאבא לא חזר לאולם שישנו בו. יאדג'ה, ליבר ואני חיפשנו אותו ושמענו שהוא הורד למרתף יחד עם כל האחראים שהוצאו מהשורה. את הלילה שעבר עלינו לא אשכח לעולם. ידענו שכל שעה שעוברת מקרבת אותו אל מותו, ולא יכולנו לעשות דבר. היינו חסרי ישע. יאדג'ה אמרה לנו "תראו, המשפחה התפוררה, קודם אמא, אחר כך שלמק ועכשיו גם אבא. אולי נצטרף אליו ונשים סוף לכל הסבל הזה". ליבר היה זה שסרב להצעה הזאת. כעבור זמן לא רב הגיע הבוקר ושמענו שכל האנשים מהמרתף נלקחו לבית הקברות והוצאו להורג. סיפרו לנו שאחד ממנהלי העבודה, רוצח שקראנו לו "מורש", הכה בפטיש בראשו של כל קרבן מיועד כדי לטשטש אותו ולמנוע ממישהו מהם להתנגד. באותו יום נרצחו בבית הקברות כ-500 איש, אישה וילד, ביניהם כל השוטרים היהודים, נשיהם וילדיהם. הם נקברו בקבר אחים, ואחרי המלחמה הוקמה עליו מצבה משותפת. (ראה צילום בכתב אבא ז"ל על קיר המרתף בליל הוצאה להורג.)

זאת הייתה הסלקציה האחרונה בתושבי עירנו. לו אבא היה מצליח להסתתר (לא היה איפה) יכול היה לחיות עד סוף המלחמה. זאת מחשבה שלא מרפה ממני עד היום. לצערנו, הגורל רצה אחרת.

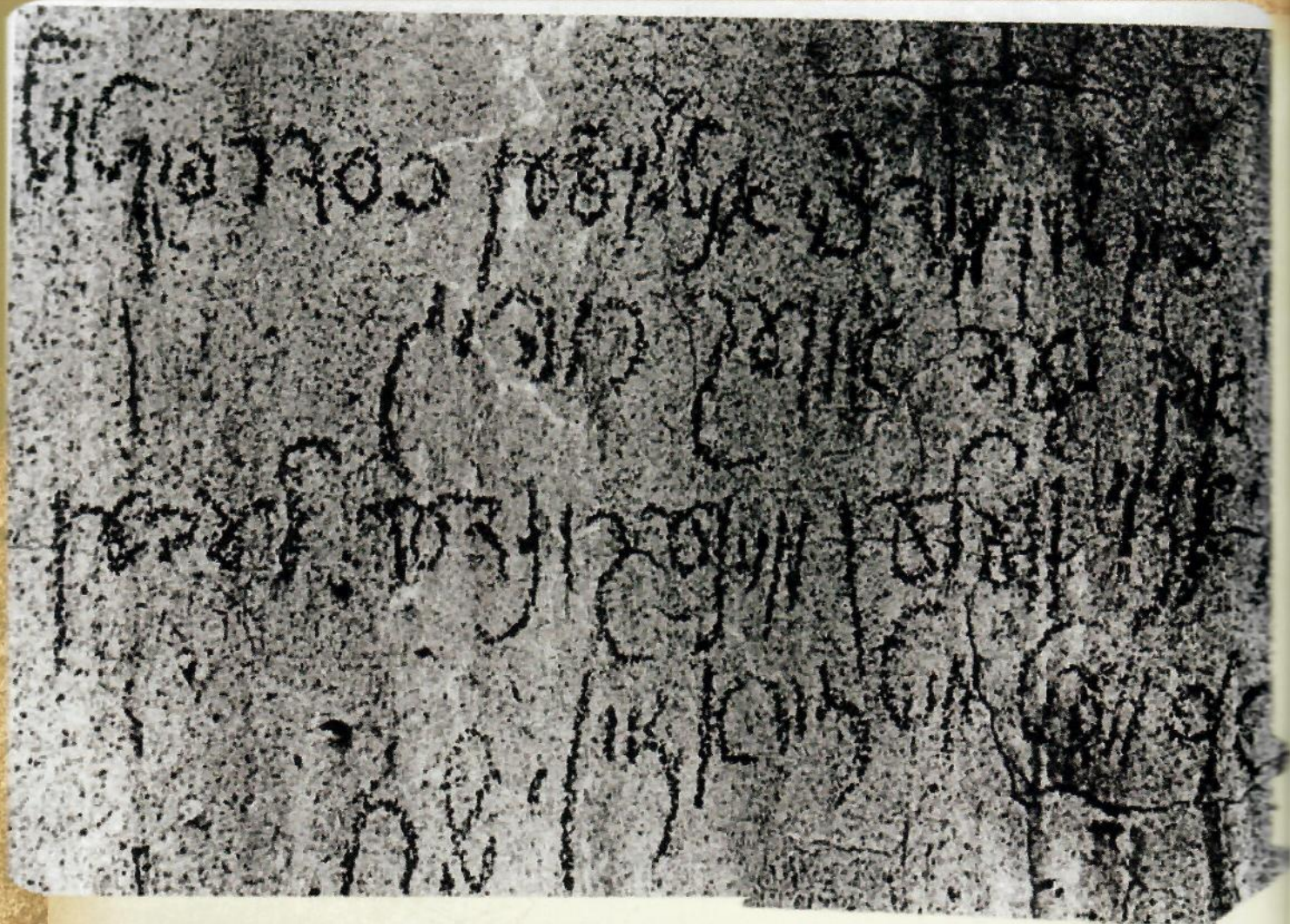
באותו יום היינו, כמובן, חייבים לצאת לעבודה. על אבא או "שבעה" לא היה מה לחשוב אפילו. המשכנו את חיינו באי זדאות לגבי העתיד.

לפני הסלקציה ב"האסאג" עבדתי במחלקה של רחיצת תרמילים משומשים של רובים. היה חם מאוד (מהמכונות ומהמים החמים) ואסור היה לשבת לרגע. עבודה של 12 שעות נטו על הרגליים. לילה אחד תפס אותי ראש השומרים שהתיישבתי פעמיים וציווה עלי לבוא למחרת לחדר השומרים שם השכיבו אותי על ספסל, קשרו לי את הידיים, החזיקו ברגליים ונתנו לי 25 מכות חזקות בישבן. אח"כ שיחררו אותי.

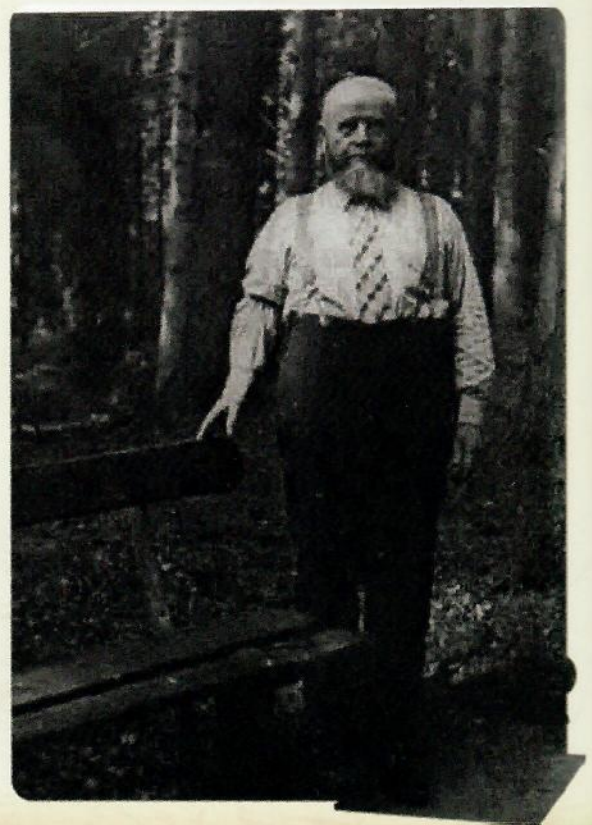
ניסיתי לצאת מהעבודה באולם הדחוס ולעבור לעבוד בחוץ, באוויר הצח. האחראי על היהודים במחלקת הבינוי היה ידיד של משה ויוסף בשם מנחם בירנהולץ. בעזרתו עברתי לשם, ואני עוד צעיר סחבנו כל היום עגלה עם חומרי בינוי. עבדנו רק במשך היום, ולמרות שבחורף היה רטוב וקר העבודה התאימה לי ועבדתי בה עד השחרור. יאדג'ה עבדה בייצור תרמילי הכדורים בבית החרושת, וגרה עם הנשים. ליבר קיבל עבודה טובה באולם הרחצה ששימש גברים וגם נשים (בנפרד) לרחצה במים חמים פעם בשבוע. קראנו למקום בשם "המקווה". האחראי הגרמני מיעט להופיע שם. כדי להקל מעט על מצבנו הכלכלי, ליבר קנה טבק ונייר מיוחד, הכין סיגריות ומכר אותן ליהודים במקום. הכנסה זאת עזרה לנו מאוד.

האוכל בבית החרושת כלל בבוקר משקה חם ומסריח שרק נראה כמו קפה (שתינו אותו כי בחורף מאד קר וזה היה לפחות חם), ומעט לחם לא טעים. בצהרים קיבלנו מרק חם ואיזו תוספת לא ברורה. בערב, שוב שתיה חמה. פעם בשבוע קיבלנו קצת סוכר, מרגרינה וגם ריבה. לא היה לנו מספיק אוכל, אבל יחסית למחנות אחרים היה לנו טוב. אני רוצה לציין שמנהל בית החרושת דאג לייצור מאסיבי של כדורים ותחמושת אחרת ובזכות זה דרש וגם קיבל בעבורם תנאים לא רעים, יחסית. היה לו כמובן אינטרס אישי, כך לא יישלחו עוד ועובדיו הגרמנים כחיילים אל החזית. לאחר המלחמה נודע לנו על מאבקים בין מנהל בית החרושת לבין מפקד המשטרה שדרש לשלוח את כל היהודים למוות כדי צ'נסטובה תהיה "נקיה מיהודים".

ליבר היה קשור למחתרת היהודית וגם למחתרת הפולנית. כאחראי בשטח קיבל גם כספים לחלוקה בין הנזקקים. בחודש נובמבר 1944 נודע על כך לגרמנים בבית החרושת. הם לקחו אותו לחקירה, אבל כנראה משום שהעריכו שהסוף קרב, לא דיווחו למשטרה ולגסטפו אלא לקחו את הכסף ואת המטבע הזר ושחררו אותו בנס ממש.

**הכתובת שאבא חיים
השאיר על הקיר**

בקיץ 1944 הייתה מתקפה גדולה של הכוחות הסובייטים בחזית הפולנית והם הגיעו עד שערי ורשה ואפילו כבשו פרבר של העיר בשם פראגה. במאמר מוסגר אני רוצה להזכיר שהמתקפה הזאת הניעה את האוכלוסייה המקומית למחוד ולנסות לגרש את הגרמנים. פרצו קרבות עקובים מדם שבהם נהרגו מאות אלפי פולנים וגם יהודים שלחמו לצדם כנוצרים.

פטרויטים פולנים ובניהם גם עשרות יהודים. תוצאות ההתקוממות היו טרגיות, הנאצים, שהיו עדיין בכוח צבאי עדיף דיכאו את המרד והחריבו את העיר כמעט עד היסוד. עשרות אלפי תושבים גורשו. הצבא הסובייטי עמד מנגד (משיקולים פוליטיים) ולא סייע למורדים למרות שיכול היה לעזור.

להתפתחות הזאת הייתה השפעה גם עלינו, ב"האסאג". דרומית-מערבית לוורשה היה בית חרושת נוסף לנשק שייצר תחמושת דומה לשלנו. למקום הזה קראו "סקרזיסקו" (SKARZYSKO) וגם שם הועסקו אלפי יהודים. כשפרץ המרד בוורשה הגרמנים נלחצו והעבירו את כל המכונות והאנשים מבית החרושת הזה לגרמניה. די מהר התברר לממונים הגרמנים על אספקת הנשק שזאת הייתה שגיאה חמורה, כי נוצר מחסור גדול בתחמושת חיונית לכן, גם כשהקרבות התקרבו לאזורנו לא מיהרו הגרמנים לפנות את המפעל. תוך שבועיים-שלושה התקרבה הארמיה הסובייטית לגבולות העיר צ'נסטחובה. ב-14 לינואר 1945 שמענו את הדי יריות התותחים. או אז החליטו הגרמנים להוציא את האנשים מן המפעל. בבוקר ה-15 בינואר קראו אנשי האס. אס. הגרמנים לכל העובדים להתאסף במגרש המרכזי. מסביב עמדו הרבה שוטרים וחיילים. הגרמנים העלו קבוצה גדולה שלגברים לקרונות רכבת. מנהל בית החרושת ד"ר ליכט, נאם בפניהם ואמר שרצים להציל אותם מ"הרוצחים הסובייטים" והם נוסעים למקום חדש לעבוד בתנאים נוחים. אותם שלחו ברכבת קבוצה גדולה של נשים. שני משלוחים יצאו בליווי חיילים גרמניים.

אני עבדתי בחוליית הבניין וקראו לכולנו להצטרף למשלוח ל"עבודה" בגרמניה. בקרב הנותרים במפעל היה חשש כבד שהגרמנים עלולים לפוצץ אותו. התייעצתי עם אחותי וגיסי והחלטנו שלא אסע לבדי, ורק אם ישלחו גם אותם, ניסע יחד. רצה הגורל וכמה שעות בלבד אחרי שהתחבאתי כדי לא לנסוע, ברחו כל הגרמנים מן המפעל ואנחנו שוחררנו.

רק מאוחר יותר נודע לנו מה עלה בגול אלו שהוסעו לגרמניה, כאלפיים גברים ונשים שהועברו ברכבות. החודשים שעברו מיום 16.1.1945 ועד השחרור הסופי 9.5.1945 היו איומים. צעדה של מאות ק"מ בקור מקפיא, בשלג, עם מעט מאד שינה ואוכל. מי שנחלש, נורה במקום ע"י הנאצים. גם מי שהצליחו להגיע בחיים למחנות, חיו בתנאים אנושיים. מאות יהודים מעירנו נרצחו בארבעת החודשים האלה, כל כך קרובים לרגע השחרור.

רגע השחרור עצמו היה בלתי יאומן, ולא כל כך תפשונו את גודל הרגע ההיסטורי. העובדה שהצלחנו ושרדנו ושהציפייה של שנים ארוכות וקשות התגשמה הייתה בעינינו ממש נס. אבל זו הייתה עובדה, שוחררנו מהתופת של הנאצים, אנחנו המעטים לעומת רבים כל כך שנרצחו בידי חיות האדם.

כאמור, קמנו בבוקר מפעל ואז אמרו לנו ללכת כי אין מה לעשות שם יותר. יאדג'ה, ליבר, בת דודתנו חנה קופל ואי צאנו לכיוון העיר. בדרך סרנו לרחוב צדדי בשם רחוב פילדמארשל פוש, מס' 8 שהיה בית יפה וגרו בו גרמנים שברחו. היו שם כמה דירות ריקות והחלטנו לגור באחת מהן. מה"האסאג" יצאנו בלי כלום ולכן בו ביום הלכתי עם חבר שלי, מיכאל פריזנט ל"ארגן" מדירות אחרות שננטשו ע"י הגרמנים בגדים, ציוד לשינה ובעיקר דברי ערך כדי שיהיה לנו ממה לאכול ולחיות. אגב, הבית שלנו ברחוב מירובסקה 5 נהרס יחד עם הגטו, כך שלא היה לנו לאן לחזור.

אחותי וגיסי נרתמו מיד במלוא המרץ לעבודה ציבורית, כי צריך היה לארגן רשימות ניצולים, לדאוג למגורים, כלכלה עבודה ולתת סעד נפשי לניצולים רבים, חלקם צעירים מאד שנתרו בודדים, יחידים ממשפחות גדולות וענפות.

בבניין שבו שכן בעבר בית הספר היהודי, ארגנה יאדג'ה בית ספר ובית יתומים שבו צוות של מורות וגנות ניסו לתת לילדים הניצולים טעם של חיים נורמליים שבהם שמחה וצחוק יחליפו את הפחד והאימה. במקביל, הוקמה קבוצה של אנשים שחיפשו ילדים יהודיים שנמסרו למשפחות נוצריות. בדרך כלל צריך היה לשלם למשפחות הללו כופר כספי על נכונותם לשחרר את הילדים (הכסף למטרה זו הגיע מחו"ל). לפעמים נאלצו להגניב את הילדים האלה מהבתים ולהבריח אותם לערים גדולות כמו לודז' ואחרות. רוב הניצולים חזרו לערים וחזרתם לא התקבלה בעין יפה ע"י הפולנים שהופתעו מכמות היהודים הצליחו לשרוד.

אני התעסקתי מאז השחרור במסחר, קניתי ומכרתי בדים, עורות, שעונים הכול בניסיון להרוויח מעט. בערבים הייתי מבלה בקבוצה של הנוער הציוני שהתארגן ב"קומונה" (ברחוב גריבאלדיאגו 28). הקבוצה התארגנה ע"י תנועות הנוער הארציות והכינה את הצעירים להגשמה עצמית בארץ. בינתיים למדנו עברית, עבדנו וחיכינו להזדמנות להגר מפולין. כל כמה חודשים יצאה קבוצה לגבול, ומשם הבריחו אותם אנשי "עליה ב" בצורה בלתי לגלית עם תעודות מעבר מזויפות ותשלומי שוחד לפקידים המתאימים. כך הוברחו לא"י עשרות ומאות אלפי עקורים מפולין, רומניה, צ'כיה, הונגריה ועוד. בארגון מסועף שהפעילו שליחים שבאו מהארץ.

אני נשארתי בצ'נסטובה 14 חודשים לאחר השחרור. ב-20.3.1946, לאחר פרידה נרגשת ממשפחת ברנר, עזבתי את העיר בראש קבוצה של 40 איש שברובה הייתה מורכבת מבני נוער בגיל 16-20. נסענו ברכבת לעיל גבול ליד סלובקיה שם.

הצטרפו אלינו עוד 10 אנשים מבוגרים יותר. הקבוצה המורחבת התחלקה לשניים (בקבוצה השנייה, שיצאה לצ'כוסלובקיה, הייתה טניה). הקבוצה שלי, בליווי שני מבריחים מקומיים, צעדה רגלי לכיוון הגבול. היה עדיין קר מאוד (חודש מרץ), היו לנו מעט בגדים, בלי חבילות, ולאף אחד לא היה מושג כמה זמן יארך המסע. עזבנו את האזורים המיושבים והלכנו בהרים בשלג שהיה כבר רך ורטוב והגיע בדרך כלל עד לברכיים. סביב הכול היה לבן, הראות הייתה טובה וצריך היה לצעוד בדממה מחשש פן נתקל במשמרות פולנים או צ'כים.

כעבור שתיים-שלוש של הליכה באה אלי בריצה אחד מהנערים ואמר בהתרגשות "יצחק, לאישה אחת נפל תינוק בהליכה". מיד עצרנו כל הקבוצה, ביקשתי מאחת החברות מספרים, ומחברה אחרת ביקשתי שתיגש ליולדת ותחתוך את חוט הטבור. היא ניסתה קצת ולא הצליחה ואחרת סירבה לנסות. בלית ברירה ומתוך אי ידיעה בסיסית, רחצתי את הידיים בשלג וחתכתי את חוט התבור. את היילוד עטפתי בשמיכה שהייתה אתנו ונתתי אותו לאחד הבנים שיחזיק אותו בזמן הצעידה. האישה הייתה בשנות העשרים המוקדמות ולא הכרתי אותה קודם, בעלה היה לגמרי אובד עצות ולא עזר בכלום. אחרי התאוששות של 15-20 דקות היא המשיכה ללכת אתנו. אחרי שתיים נוספות של צעידה, הגענו לכפר בסלובקיה ובקשתי ממבריח אחד שייקח את המשפחה הצעירה הזאת וידאג לאם ולתינוק לטיפול רפואי. הסברתי ליולדת שהם צריכים להשתדל להגיע לברטיסלבה למוסדות יהודיים. כעבור כשנה בקרתי במחנה פליטים בשם פלדאפינג בגרמניה המערבית. ניגש אלי אדם לא מוכר, ושאל אותי אם אני יצחק, המדריך שיילד אישה בהרים. כשאישרתי, אמר לי שהם הגיעו בשלום למחנה. לצערי, לא ביררתי פרטים נוספים ואפילו את שמה של האישה האמיצה הזאת אינני יודע.

אחרי שנפרדנו מן היולדת ומשפחתה המשכנו לצעוד בהרים כ-12 שעות נוספות. חצינו נחלים על גשרונים ללא מעקה והבנות התיישבו על הישבנים וכך לאט-לאט חצו את הגשרים. הגענו לעיירת הגבול בצ'כיה (BARDEYOF) עם מסמכים מזויפים שאנחנו ילידי יוון ששהינו במחנות ריכוז ואנחנו בדרכנו הביתה, ליוון. הזיוף (כאילו מטעם "הצלב האדום הבינלאומי") היה כל כך גרוע, שאפילו פקידי הרכבת שמו לב ודרשו מאתנו לשלם עבור הנסיעה. למזלנו יהודים מקומיים קנו לכולנו כרטיסי רכבת לברטיסלבה.